

Sten och stil i Stockholms fasader

Urban Nilsson och Hedvig Schönback

I Stockholms innerstad finns många byggnader med konstnärligt bearbetad natursten i fasaderna. De äldsta bevarade stenuitsmyckningarna härrör från 1600-talet, varav merparten återfinns i Gamla stan. Under 1700-talet och större delen av 1800-talet förekom natursten däremot sparsamt, men mot 1800-talets slut skedde en dramatisk ökning av antalet naturstensdetaljer i fasaderna. Denna högkonjunktur kom att bestå från omkring 1890 fram till 1930, även om periodens två sista decennier såg en nedgång jämfört med de två första. Det finns idag ungefär 1100 byggnader bevarade från dessa fyra årtionden som har portal eller fasaddekor utförd i kalksten, sandsten, marmor eller gråsten.

Under ett och ett halvt år har Stadsmuseet drivit ett projekt i syfte att undersöka vilka bergarter som förekommer i fasaderna på malmarna, i vilken omfattning stenen är skadad och hur konsthistoriskt intressanta de dekorativa detaljerna är. I slutet av denna artikel finns en kortfattad redogörelse för några av inventeringens resultat. Som en bakgrund till perioden 1890–1930 ges också några glimtar från den diskussion om äkta material som var så intensiv under en stor del av förra seklet. Till detta fogas också en formöversikt av stilhistorisk karaktär med tyngdpunkten lagd på naturstensdetaljerna.

Äkta och falskt, 1800-talets materialdiskussioner

Ingenting synes mera skadligt för arkitekturens framsteg

och upphöjande i vår tid än bruket att nyttja härmande och därför bedrägliga materialier. [...] Derifrån härleder sig det nerdragandet i smutsen af Byggnadskonstens ädlaste rikaste former som utmärker vår tids byggnader och dekoration, och som gör att katedralen, domsalen, krogen och niperboden utstyras med samma i cement, kitt, jern eller lera utförda former, som äro uppfunna för stenen, marmor eller bronzen.

Orden skrevs av Axel Nyström – stadsarkitekt i Stockholm och professor vid Konstakademien – på 1840-talet, och han var därmed en av de första i 1800-talets Sverige att uttryckligen ifrågasätta putsarkitekturen och istället förespråka natursten som byggnadsmaterial.

I 1800-talets arkitekturdiskussioner var det ett begrepp som oftare än något annat förekom: *äkta material*. Natursten och tegel betraktades som ärliga och äkta medan gips, puts och stuck ansågs vara falska och lätta att missbruka för imitationer av andra material. Debatten var en internationell företeelse som i viss mån gick tillbaka ända till 1700-talet, men som inte blev riktigt allmän förrän arkitekter och teoretiker som Gottfried Semper, Axel Welby Pugin och John Ruskin trädde in på scenen. I föreläsningar och skrifter gav de uttryck för ett äkthetskrav i fråga om byggnadsmaterial. De två senare hänvisade också till medeltidens byggnadskonst, då byggmästarna rättade sig efter varje materials särskilda egenskaper. Bärande delar konstruerades av bärkraftiga material. Byggnadens olika komponenter framgick tydligt och materialen framträdde som de var utan maskeringar. Denna polemik mot de rådande arkitekturidealen

spred sig så småningom, via böcker och tidskrifter, också till Sverige och togs tacksamt upp av flera ledande personer inom arkitektkåren.

Axel Nyström har redan nämnts som en av de nya idealens tillskyndare i Sverige. Som lärare vid Konstakademien utövade han ett visst inflytande på sina elever. Fredrik Wilhelm Scholander var en av dem som tog Nyströms ord till sig. 1878 skrev han i ett brev till en vän:

Och om nyttan (arkitekturen) klutar ut sig med några lister och litet krimskrams, som man med en sockerhammare kan slå ned, då är det väl icke konst. [...] Derfor är jag ursinnig på vår murbruksarkitektur här i Stockholm och öfverallt der den råder. Jag vill se det äkta materialet.

Detta är skrivet ett trettiotal år efter Axel Nyströms passus, vilket vittnar om hur trögt det gick att vinna gehör för de nya idéerna och omsätta dem i praktiken. Även om Scholander i tal och skrift önskade se tegel och natursten i fasaderna, var hans egna byggnadsprojekt inte nydanande på detta område; i de byggnader han har utfört i Stockholm återfinns tegel i ett fåtal, och naturstenen lyser nästan helt med sin frånvaro. Scholanders känsla för de äkta materialen fördes emellertid vidare till eleven Albert Teodor Gellerstedt. Denne, som i princip inte utförde några inflytelserika byggnadsprojekt, fick stor betydelse som lärare och professor vid Tekniska högskolan. Här propagerade han för natursten som byggnadsmaterial inför elever som Isak Gustaf Clason och Ferdinand Boberg. Clason nämner själv i en artikel i *Teknisk tidskrift* 1896 att Gellerstedt var den som sporrade den nya arkitektgenerationen att använda naturlig sten, och som i sin undervisning pekade på förebilder som vasaborgarna och de gotländska kyrkorna.

De tre män som har nämnts här, Nyström, Scholander och Gellerstedt, representerar tre generationer arkitekter som förespråkade sanning i materialhänseende, men under deras egen verksamma tid förverkligades endast ett fåtal projekt med natursten.

Stockholms tidigaste 1800-talsbyggnader med natursten i fasaderna ritades av utländska arkitekter. Engelska kyrkan på Wallingatan (flyttad till Diplomatstaden 1913) ritades av skotten James Souttar och Nationalmuseum av tysken Friedrich August Stüler. Båda byggnaderna stod färdiga 1866, men ritningarna till den förra upprättades 1863 (dessa ritningar är osignerade, men de omarbetades av Souttar 1864) och Nationalmuseums så tidigt som 1848.

Hela fasaderna kläddes med svensk natursten: Nationalmuseums med kalksten från Borghamn vid Vättern och Kolmårdsmarmor (även en smärre mängd Carraramarmor användes) och Engelska kyrkans med sandsten från Roslagen. De båda byggnaderna fick dock inga omedelbara efterföljare, och det är tveksamt om de överhuvudtaget hade någon större betydelse för den utveckling som tog sin början omkring 1890.

Orsakerna till det ringa inflytandet kan i Nationalmuseums fall ha berott på ekonomiska faktorer. De slutliga kostnaderna för byggnaden sprängde kalkylerna fullkomligt, och en stor del av merkostnaderna skyldes på materialvalet, vilket måste ha verkat avskräckande på samtidens beställare. Dessutom visade sig den använda Borghamnskalkstenen vara av dålig kvalitet. Dessa missöden gjorde att naturstenen som byggnadsmaterial hamnade i vanrykte, och Nationalmuseum framstod för många som ett varnande exempel. Varför Engelska kyrkan, trots positiva omdömen i olika facktidskrifter, inte hade större genomslagskraft är mer osäkert.

Det fanns ändå arkitekter som fortsatte att propagera för svensk natursten, och skaran växte under 1880-talet. Till denna fogade sig också framstående geologer, bland vilka Hjalmar Lundbohm var en av de främsta. Dessa geologer kartlade landets naturstenstillgångar och gjorde flera studieresor till bland annat Storbritannien och USA. Från sina resor tog de hem nya kunskaper inom området: maskiner för rationell brytning och bearbetning, byggnadstekniska lösningar och annat som var av nytta vid uppbyggnad av den svenska stenindustrin.

Bröderna Gustafsson vid Yxhults stenhuggeri högg denna kalkstensrelief till Bünsowska husets fasad, därmed signerade de på ett självmedvetet sätt sitt verk. Foto Göran H Fredriksson 1993/SSM.

Med inspiration och stöd från bland andra Nyström, Scholander, Gellerstedt och Lundbohm, blev det till sist den arkitektgeneration som utexaminerades omkring 1890 förunnat att i verkliga projekt kunna förverkliga drömmen om äkta material. Att genomslaget kom på 1890-talet kan delvis bero på en ökad självsäkerhet hos arkitektkåren.

Man hade börjat sluta sig samman i intresseföreningar, och i dessa diskuterades naturligtvis också materialfrågan, och en mer samlad front gjorde arkitekternas krav lättare att genomföra. Tillgången på material, teknik och transporter tillhörde också de väsentliga faktorerna. I och med järnvägsnätets utbyggnad på 1870-talet löstes transportproblemen, och man var inte längre hänvisad till stenbrott i närheten av byggnadsplatsen.

Tongivande bland dem som anlätades för uppdrag i Stockholm var främst Isak Gustaf Clason. Han var långt ifrån ensam om att utnyttja natursten, men hans starka personlighet och stora fallennhet för tal och skrift gjorde honom till en portalfigur. Andra av den generationen, som ofta fick utföra olika projekt i Stockholm, var Ture Stenberg, Ludvig Peterson, Carl Möller, Ferdinand Boberg och Ernst Stenhammar.

De äkta materialens förespråkare avgick så slutligen med seger, men meningsskiljaktigheterna var ändå inte över. Parallellt med diskussionen om material debatterades också under större delen av 1800-talet ett annat, minst lika brännbart ämne, stilfrågan, och den diskussionen fortsatte långt efter materialproblemets lösning.

Stil i sten, ett varierande uttryck

Det industrialiserade samhället och den moderna stadens nya funktioner ställde krav på såväl byggnadstekniska nyheter som mer ändamålsenliga arkitektoniska stiluttryck. Amerikas förenta stater sågs i ökad utsträckning som en föregångsnation i kraft av sin snabba ekonomiska och tekniska utveckling. De arkitektoniska nystilarna, med ursprung i Europa, förmedlades inte sällan tillbaka och till andra delar av Europa via Amerika genom dess inflytande på området. Arkitekter verksamma vid sekelskiftet som exemplifierar detta förhållande var Ferdinand Boberg, Gustaf Wickman och Ernst Stenhammar. De historicerande dragen inom arkitektur och, i någon mån, bildhuggeri märks tydligast under 1890-talet. Under 1900-talets första decennium odlades i Europa jugendrörelsens idéer om att byggnaden och miljöns alla delar skulle betraktas som om de ingick i ett allkonstverk. Detta innebar att konstnärer i ökad omfattning kom att anlitas för den skulpturala stenens utformning. Det vanliga var emellertid, som tidigare, att arkitekten ritade förslagor för stenhuggerierna. Med tiden ökades dessas mekanisering men de komplicerade, skulpturala delarna av fasadstenen formades fortfarande av stenhuggare.

Det från 1600-talet återuppväckta modet att använda natursten i det murade husets fasader slog således igenom med kraft under 1890-talet. Decenniet uppvisar en stor variation vad beträffar mängden fasadsten i byggnaderna. I vissa fall återfinns fasadens enda sten som beklädnad på en del av bottenvåningen, medan praktfulla hus helt och hållet kunde kläs med sten. Förebilderna söktes i senmedeltidens och renässansens slotts- och palatsbyggnadskonst med dess detaljrika ornamentik. I allmänhet har 1890-talshusen, förutom en bottenvåning i sten, fönsteromfattningar, gesimser etc i varje våningsfasad. Andra vanliga detaljer är taklister eller utsirade

fönsterkupor, praktgavlar och torn.

Jugendstilens inverkan på den skulpturala stenens utformning tar sig några tidiga uttryck under 1890-talets slut för att sakta tyna bort under 1910-talets början. De historicerande dragen i stenens utformning bibehölls under denna period, men friare, ofta som generöst formad jugendbarock, vars förebilder gärna hämtades ur svenskt 1600- och tidigt 1700-tal. Vid sidan av denna nybarock levde en internationell riktning, friare från historiska förebilder och med ett lättare handlag i sitt formspråk och sin artikulering vilka kännetecknas av spänst och sirlighet.

Under 1900-talets första år fick motivkretsen efter hand en allt tydligare nationalromantisk prägel vilken slog ut i full blom under 1910-talet. Tendensen går att finna redan under det sena 1890-talet då utsmyckningens förebilder, i sann Arts & Crafts-anda, skulle sökas i den egna floran och faunan. Liksom under det föregående årtiondet föreskrev idealet att byggnaden, från detalj till helhet, skulle formges på ett enhetligt

Motiv hämtade ur svensk flora och fauna i kvarteret Vattuornen vid Kungsholmstorg. Foto förf. 1992/SSM.

och genomtänkt sätt. En vurm för folklig byggnadskonst och ålderdomlig murmästarkonst odlades av tidens arkitektetablissemang. Företrädarna för denna nationalromantiska rörelse hävdade att man i byggprocessen och för byggnadernas utformning skulle ta äldre tiders nordiska bygghantverk och materialbehandling som förebild. Detta som en följd av kravet på ärlighet och användande av äkta material. Fasadstenen kom i ökad utsträckning att behuggas med bildframställningar från vardagliga till mytologiska motiv. En utbredd föreställning om att granit var en särskilt nordisk bergart bidrog till att popularisera denna, trots att den är mer svårbehandlad. Materialets annorlunda egenskaper och de nya formidealen ledde till 1910-talets, på samma gång, expressiva och handfasta bildvärld.

Redan under 1910-talet kunde klassicistiska drag i arkitektur och fasadsten skönjas, främst i tidens monumentalbyggnader. Symboliska och berättande bildframställningar blev mer sällsynta, ty de ansågs vara en rest av 1800-talet. Formförrådet kom därmed att förenklas i riktning mot en stiliserad 20-talsklassicism, samtidigt som den skulpturala fasadstenen minskade i omfattning. Under 1930-talet undanträngdes den klassicistiska fasadstenen av funktionalismen än mer reducerade formideal, som inte tillät skulpturala inslag.

Under de två decennierna före respektive efter sekelskiftet 1900 användes som fasadsten främst olika sorters kalk- och sandsten. Efter denna fasadstenens glansperiod minskade successivt dess del i arkitekturen från och med 1910-talet och de skulpturala inslagen till och med försvann under 1930-talet. I bebyggelse från 1910- och 1920-talen dominerar graniten, delvis som en följd av stenindustrins effektiviserade bearbetningsmetoder.

För att ge relief åt framställningen ovan presenteras här några byggnader vars skulpturala sten antingen är karaktäristisk för någon stilströmning eller har fungerat stilbildande.

Bünsowska husets hörntorn med spiror och rikt ornerade takfönsteromfattningar är en fri tillämpning

av stildrag som arkitekten I G Clason hämtat från den franska renässansens slottsbyggande. Byggnaden stod klar 1888 och vänder en enhetligt komponerad kvartersfasad mot Strandvägen. En nyhet var att husets inre, rumsgroppering och planlösning, på ett medvetet sätt kom att direkt redovisas i fasadarkitekturen. Med sina oputsade tegelmurar och rika kalkstensutsmyckning kom byggnaden att utgöra en stilistisk föregångare som manade de ledande arkitekterna att lämna den plastiska putsarkitekturen bakom sig och slå in på det "äkta" materialets väg.

I kvarteret Vattuormen längs Kungsholmstorg ligger fem hyreshus ritade mellan 1902 och 1908 av Sigge Cronstedt. Byggnadernas jugendarkitektur inordnar sig väl i den byggnadstradition som förknippas med stenstadens utbyggnad åren efter sekelskiftet 1900. Öveds/Orsandssten har här använts då kvartersfasadens samkomponerade bottenvåningar bekläts med grovt kvaderhuggen sten. Stenbeklädnaden avslutas under första våningens fönster med en gördelgesims. Kring vissa av bottenvåningens muröppningar, liksom högre upp i fasaden, förekommer skulpturalt huggen sandsten. Detaljutformningen varierar byggnaderna emellan, men de sammanhålls genom det gemensamma formspråket och materialvalet. De i olika storlekar, grovt huggna kvaderblocken kontrasterar mot portalers och fasaddekorers mjuka och fint huggna former.

Lifförsäkringsanstalten Tryggs kontorshus i korsningen Birger Jarlsgatan/Engelbrektsgatan exemplifierar hur lika delar jugendstil och nationalromantik kunde sammansmältas till en tidig 1900-talsstil med nordisk särprägel. De nationalromantiska dragen utgörs av fasadens materialkombination mellan granit och mörkrött, handslaget tegel. Stenens utformning däremot, bär fortfarande drag av den rent huggna, stiliserade elegans som kännetecknar jugendstilen. Arkitekten Erik Lallerstedt samarbetade här med konstnären Carl Eldh som formgav firmamärket, vilket hugget i sockelvåningens kvadrar återkommer på flera ställen i fasaden. I nivå med taklisten, över hörnportalen, återfinns en skulpturgrupp som framställer

dels en stålverksarbetare, dels en sjöman på ömse sidor om firmanamnet.

Mellan 1912 och 1915 byggdes Stockholms Enskilda Banks huvudkontor vid Kungsträdgårdsgatan. För byggnadens på samma gång allvarsamt monumental och lugna utformning, inspirerad av tessinbarocken, svarade Ivar Tengboms arkitektkontor. Å ena sidan är byggnadens manifesta tyngd och omsorgsfullt formade gråsvarta natursten tydliga nationalromantiska drag. Å andra sidan föregriper byggnadens formspråk i viss mån 20-talsklassicismen genom den strikta symmetriska kompositionen och de putsade murytorna. Portalen flankeras av två par kopplade halvkolonner vilka kröns av fyra stora bildframställningar i hög relief. Dessa tillsammans med portalens najadformade slutsten och Valutans vågskål i fasaden formgavs av Carl Milles. Bilderna är hållna i ett lätt karikerande manér och föreställer män med attribut för köpenskap. Varje relief representerar ett skede inom handelns historia; byteshandel, penninghandel, den utomeuropeiska handeln samt moderna affärsuppställningar. Bankbyggnaden är ett av de främsta exemplen på hur skulptural naturstensutsmyckning av konstnärligt hög klass på ett verkningsfullt sätt integrerats i fasadarkitektur.

Till sist ett exempel på en förhållandevis sentida skulptural fasadutsmyckning, hämtad från området utanför innerstaden. Liss Eriksson formgav 1947 de stora Hunnebogranitreliëfer, med motiv från stenåldern, som pryder två av entrépartierna till Nya elementars gymnasium i Åkeshov. Dessa åskådligt tydligt hur kopplingen mellan fasadens arkitektur och dess skulpturala utsmyckning kom att försvinna i och med modernismens genombrott. Utsmyckningen är här oberoende av arkitekturen och vice versa. Det nya arkitekturidealet gjorde att den skulpturala fasadstenen förlorade den funktion den haft i fasadarkitekturen sedan 1890-talet.

Till vänster: I tegel och granit befäster Svenska Lifförsäkringsanstalten TRYGG sin kompetens och soliditet. Foto ca 1910, i SSM.

Stadsmuseets naturstensinventering

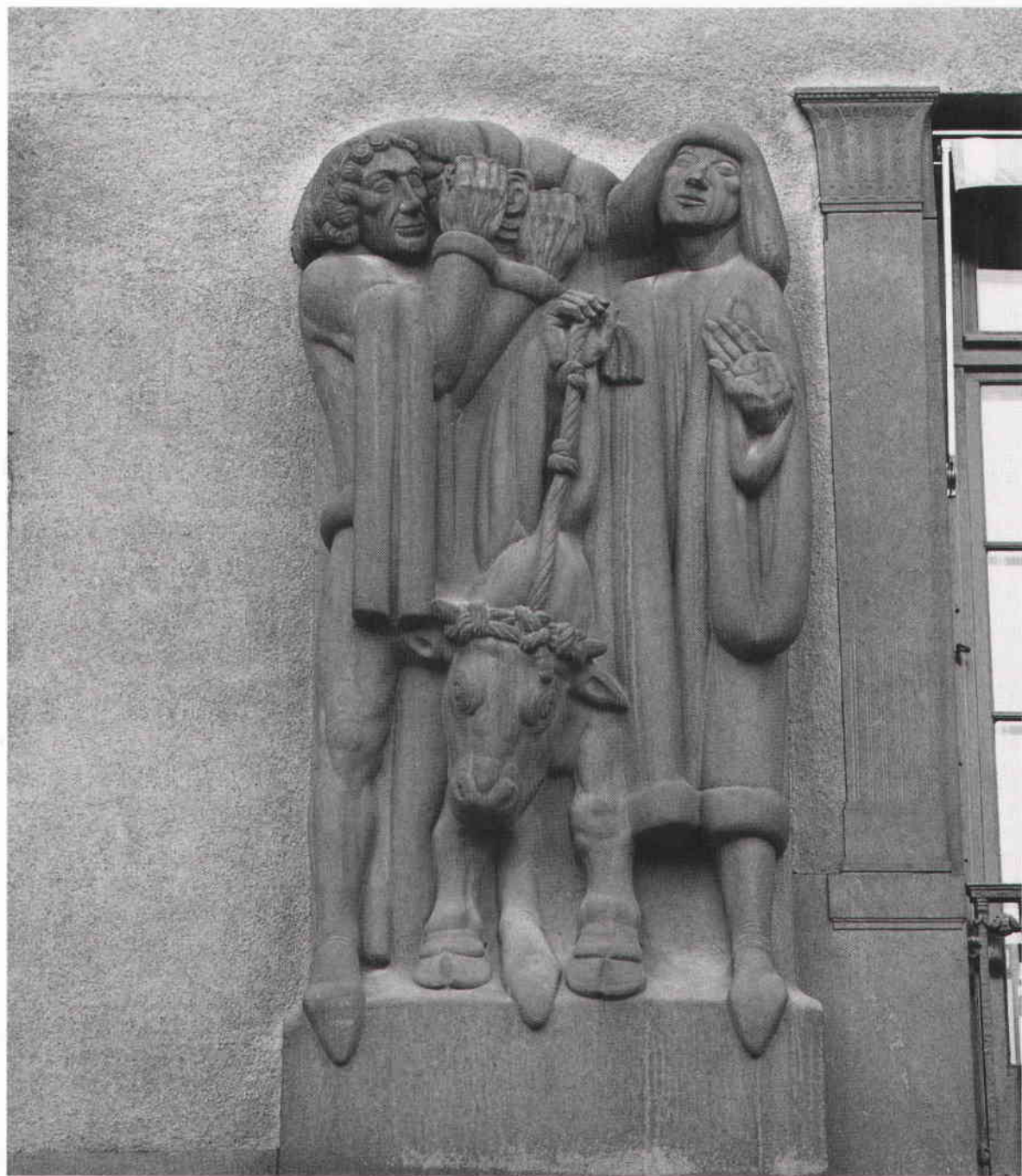
Innerstadens rika bestånd av fasadsten med variationsrikt och konstnärligt bearbetade former har tyvärr inte förblivit opåverkat av yttre omständigheter som väder och miljö. För att få större kunskap om skadornas omfattning har Stadsmuseet inventerat bergarter och skador i husen på malmarna. Inventeringen har också gett en bild av mängden naturstensdetaljer samt från vilka tidsperioder dessa härstammar. Redovisningen som följer är ett sammandrag ur rapporten *Dekoratív fasadsten på Stockholms malm. En bergarts- och skadeinventering*.

Stadsmuseets inventering omfattar de byggnader i innerstaden, Gamla stan undantagen, som i sina fasader har figurativ natursten. Stenen kan till exempel föreställa djur eller växter, geometriska former eller delar ur den antika byggnadskonsten, exempelvis kolonner, friser och pilastrar. Varje separat del av natursten i en fasad har sorterats in under någon av de sex rubrikerna *portal, dekor, profilerad sten, kvader, sträcksten och sockel*.

Sammanlagt undersöktes lite mer än 1250 byggnader och drygt 3800 detaljer på Kungsholmen, Norrmalm, Södermalm, Östermalm och i Vasastaden. De äldsta bevarade naturstensdetaljerna av konsthistoriskt värde härstammar från 1600-talet, men de utgör endast en bråkdel av den sammanlagda summan. 1890-talet till och med 1920-talet är den tid då de flesta stendetaljerna utfördes; mer än 90% tillkom under dessa år.

Bergarter

Med hjälp av en geolog gjordes en närmare undersökning av kalksten, sandsten och marmor, för att ringa in deras geografiska härkomst, eftersom vittningsbenägenheten är nära förbunden med den geologiska sammansättningen som varierar från brytningsort till brytningsort. En sådan bestämning gjordes däremot inte för gråsten, eftersom granit,

gnejs och liknande bergarter ännu inte är utsatta för skador i någon betydande omfattning.

Importerad sten lyser nästan helt med sin frånvaro i stadens fasader. I gengäld finns det ett tjugotal olika typer av svensk kalksten, sandsten och marmor, och till dessa kommer också flera granitsorter som ännu inte fått sin geologiska bestämning. Variationen på sten är med andra ord mycket stor, men vissa stensorter dominerar kraftigt, medan andra endast förekommer i ett par byggnader.

Kalkstenssorterna utgör som grupp betraktat drygt 40% av alla detaljer. Därefter kommer, i antal mätt, gråsten med knappt 30% och sandsten med något mer än 20%. Detaljer av marmor förekommer i mycket liten utsträckning; endast 5% av detaljerna var utförda i någon marmorsort.

Bland de enskilda stensorterna förekommer sandsten från gotländska Burgsvik och Roslagssandsten i stor omfattning, följda av gotländsk kalksten och sandsten från Övedskloster i Skåne och Orsa i Dalarna. Av alla stensorter har emellertid kalksten från Yxhult i Närke utan tvekan varit mest populär. Mer än tusen detaljer har inventerats av denna sort, och siffran kan jämföras med den för Burgsvikssandsten som med drygt 300 detaljer kommer därefter.

Yxhults Stenhuggeri AB, som bildades 1879, skaffade sig vid sekelskiftet ett kontor med lager och verkstäder i Stockholm och kunde genom billiga priser få stor avsättning för sina produkter i staden. Glansperioden blev dock kortvarig och när kontoret stängdes i början av 1910-talet hade Yxhultsstenen redan börjat förlora sin betydelse. Från och med 1910-talet sjönk överhuvudtaget användningen av kalksten och sandsten markant, medan andra bergarter, som granit, tog över marknaden. På 1910- och 20-talen är granitsorterna helt dominerande, bland annat av det skäl som tidigare nämnts; graniten sågs

Till vänster: För Stockholms Enskilda Banks huvudkontor vid Kungsträdgårdsgatan lät Ivar Tengboms arkitektkontor Carl Milles formge en reliefsvit över temat "Bankväsendets historia". Foto Göran H Fredriksson 1993/SSM.

som den nordiska bergarten framför andra. På 1920-talet tillhörde också den vitaktiga kalkstenen från Ignaberga i Skåne de populäraste sorterna. En av förklaringarna till dess popularitet ligger i den klassicistiska arkitekturen under detta decennium; den vita stenen var en utmärkt ersättning för den betydligt dyrare vita marmorn, antikens favoriserade material.

Till sist också ett par uppgifter om det äldre materialet. Under 1600- och 1700-talen utgjordes den bearbetade stenen huvudsakligen av sandsten och då nästan uteslutande av sorterna från Burgsvik och Roslagen. Den enda andra stensort som i antal kan jämföras med dessa är den öländska kalkstenen, även om den långt ifrån var lika vanlig.

Vid valet av stensort för en byggnad fanns det flera aspekter, som ekonomi, kvalitet och utseende, att ta hänsyn till, vilket är en orsak till den stora variationen. Priset spelade i många fall en väsentlig roll, och till de enklare husen användes ofta billiga kalk- och sandstenssorter. I de stora påkostade husen längs paradgator som Strandvägen kom däremot marmor många gånger ifråga. Estetiska hänsynstaganden hade betydelse vid valet av stensort på grund av dess färg och när olika stensorter kombinerades för att uppnå en speciell färgväxling. Många arkitekter och byggherrar var också medvetna om stenens kvalitet och de olika sorternas känslighet för väder- och miljöpåverkan.

Skador

Skadornas omfattning anges i inventeringen till tre nivåer: *inga synliga skador*, *begränsade skador* eller *omfattande skador*. Undersökningen var bara menad att ge en översiktlig bild av stenens kondition, och därför har inga avancerade analysmetoder använts, enda medlet har varit ögonen.

Skador kan vara av många olika slag, och varje fenomen är i sig ofta relativt harmlöst, men i kombination med andra faktorer kan det övergå till ett hot.

Det första vi idag ofta kommer att tänka på, är skador förorsakade av luftföroreningar och fasader svarta av sot, där stenen har omvandlats till gips som sitter som en skorpa på stenytan. Men detta är inte enda orsaken till att stenen vittrar. Vädret, med nötande vindar och fukt i kombination med frost, kan många gånger ge tråkiga resultat, liksom rent oförstånd av oss människor när vi ger oss till att borra och skruva i stenen för att sätta upp skyltar eller belysning. Det här är bara några exempel på alla de faktorer som har betydelse för stenutsmyckningens fortlevnad, och under vår inventering har vi sett exempel på det mesta och också kunnat konstatera att tillståndet för stenen i Stockholms innerstad inte är det bästa.

Kalksten och sandsten är i hög grad drabbade av skador medan marmor förefaller att ha något bättre motståndskraft. Granit, gnejs och liknande bergarter är de enda som i dagsläget är i god kondition men skador börjar märkas även på dessa.

Mer än 80% av alla detaljer i kalksten, sandsten och marmor är skadade i större eller mindre utsträckning. Ibland kan skadorna visserligen vara obetydliga, men även en liten skada kan leda vidare till en allvarligare situation. I vissa fall sitter delar av stenen lösa eller ytan sandar när man rör vid den – som fallet ofta är med sandsten. Sådana skador har då i inventeringen markerats som akuta, det vill säga att risken för materialförlust är stor. Den rödaktiga kalkstenen från Kinnekulle har störst andel av denna skadetyper; 40% av detaljerna är akut skadade. Därefter kommer Burgsvikssandsten med knappt en tredjedel och Yxhultskalksten med nästan lika hög andel av de akuta skadorna.

I vilken omfattning de olika stensorterna vittrar hänger nära samman med mineralsammansättningen i stenen, och alla sorter uppvisar därför inte lika dystera skadebilder som de nyss nämnda. Roslagssandsten och kalksten från Gotland och Ignaberga är exempel på sorter som inte är drabbade av vittring i någon alarmerande omfattning. Mindre än en tiondel av detaljerna av dessa tre stensorter visade sig vara akut skadade.

Skadebilden för innerstaden är, som framgått, varierande och i flera fall inte särskilt uppmuntrande. Vissa stensorter klarar sig visserligen jämförelsevis lindrigt undan en allvarlig nedbrytning, men andra uppvisar å andra sidan en mycket dålig kondition. Många fasader är i omedelbart behov av åtgärder. Men man måste samtidigt vara medveten om att det inte går att helt förhindra vidare nedbrytning, eftersom den i viss mån är en naturlig process. Däremot finns det stora möjligheter att hejda förloppet, så att nedbrytningen sker i långsammare takt.

Kostnaderna för konservering varierar beroende på hur omfattande skadorna är och hur mycket man väljer att åtgärda. Det behöver inte med nödvändighet vara allt för kostsamt att förlänga stenens liv. Ett relativt billigt sätt för fastighetsägare, som kan spara stora framtida utlägg, är ett löpande underhåll, där rengöring med jämna mellanrum har stor betydelse för stens fortlevnad. Tillsammans med mer omfattande åtgärder, skulle sådana enkla metoder kunna rädda stora delar av en värdefull arkitektur för flera generationer framåt, eller ännu längre.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Konstakademins arkiv: Nyström A: Arkitekturstudier. (MS 1845).
Stockholms stads byggnadsnämnds arkiv: Fasadritningar, fastigheterna Näckström 21 och Sparbössan 1.

Litteratur

Edestrand, H, Lundberg, E, *Isak Gustaf Clason* (Stockholm, 1968).
Eriksson, E, *Den moderna stadens födelse. Svensk arkitektur 1890–1920* (Stockholm, 1990).
Hall, T (red.), *Nationalmuseum. Byggnaden och dess historia* (Stockholm, 1976).
Linn, B, "Ferdinand Boberg i myt och verklighet", *Arkitektur* 1/93.
Nilsson, U, Schönback, H, *Dekorativ fasadsten på Stockholms malmar. En bergarts- och skadeinventering* (Stockholm, 1993).
Näslund, E, *Carl Milles – en biografi* (Höganäs, 1991).
Ringbom, S, *Stone, style and truth. The vogue for natural stone i nordic architecture 1880–1910* (Helsingfors, 1987).
Stenstadens arkitekter. Sju studier över arkitekternas verksamhet och betydelse vid utbyggnaden av Stockholms innerstad 1850–1930 (Stockholm, 1981).
Stockholms stadsmuseums byggnadsinventeringar, (Stockholm, 1973–90).
Wingren, B, *Konst på stan. Offentlig utsmyckning i Stockholm* (Stockholm, 1986).

Liss Erikssons expressiva fasadrelief i Hunneboggranit från 1947 på Nya Elementars Gymnasium i Åkeshov.
Foto förf. 1993/SSM.